

VIRTUALITÁS MINT HARMADIK LÉTSZFÉRA

Ropolyi László

PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszék
ropolyi@caesar.elte.hu

Az utóbbi évtizedekben az emberi lét újratelmesítésében dominánsá váltak a reprezentációs (információs, kommunikációs, kognitív, kulturális) technikák. E technikák kiterjedt használata miatt valóságfelfogásunk is alapvetően átalakult, s a valóság új értelmezésében meghatározó szerepet kezd játszani a virtualitás fogalma. A virtualitás természetének megértése korunk egyik legjelentősebb filozófiai feladatává vált.

Széles körben elterjedt felfogás szerint, akár egyes létezőkről, akár a „valóságról mint olyanról” van szó, virtuálisnak azt tekintik, ami nem valós, de olyan, „mintha” az lenne, virtualitás pedig az, ami nem a valóság, de olyan, „mintha” az lenne – valamiféle „mintha” valóság. Másként mondva: a virtualitás valamiféle részleges, látszólagos, állhatatlan, vagy nem-teljes valóság.

Eme elterjedt felfogás meghaladását a virtualitás természetének a filozófia történetére és a virtuális valóság filozófiai problémáira alapozott elemzéseitől remélhetjük. Egyrészt, abból indulunk ki, hogy a filozófia történetében a virtualitás természetének számos leírásával és elemzésével találkozhatunk – igaz, főként más fogalmak által megragadott változatokban, mindenekelőtt a létre, a létezésre, a valóságra vonatkozó ontológiai gondolat-

menetekben. Így ha röviden felidézzük az ontológia történetének néhány fontosabb problémáját, azonosíthatókká válnak a virtualitás jellegzetes megjelenési formái és filozófiai leírásai. Másrészt felhasználhatjuk a napjainkban konstruált *virtuális valóságok* filozófiai elemzéseinek egyes eredményeit, amelyek szerint a virtualitás természetének megértésében alapvetőek a jelenlét, a világszerűség és a pluralitás fogalmi.

Mindezek együttes figyelembe vételével arra a következtetésre jutunk, hogy a virtualitás természetének filozófiai jellemzéséhez ki kell bővíteni a hagyományos arisztotelészi duális ontológiai rendszert, s a *valóság szerinti lét* és a *lehetőség szerinti lét* mellett be kell vezetni a *virtualitást* is, mint a lét ama harmadik szféráját, amelyben aktualitás és potencialitás elválaszthatatlansága nyilvánul meg. Eszerint a felfogás szerint a virtualitás az együtt létező aktualitás és potencialitás, az a létszféra, amelyben aktualitás és potencialitás szükségszerűen együtt létezik, és éppen egymástól való elválaszthatatlanságuk jellemzi e létezőket. Ilyenformán a virtualitás a nem abszolút mértékkel rendelkező valóság, a valóság, amelynek nem eleve adott abszolút jellege, hanem viszonylagos és változó mértéke van. Megmutatható, hogy a reprezentá-

ciós technikákkal előállított (információs, kommunikációs, kognitív és kulturális) létezők eredendően virtuálisak.

A virtualitás elemzésének időszerűsége

Közismert, hogy a *virtuális*, illetve *virtualitás* kifejezések az információs/kommunikációs technikák 20. századi robbanásszerű elterjedése nyomán váltak népszerűvé. Olyan korszakról van szó, amelyben a film, a televízió, a képek kulturális használatának elterjedése, a minden kulturális szférára kiterjedő digitalizálás és a digitális számítógépek általános igénybe vétele, az információs vagy a tudásalapú társadalmi szerveződések megjelenése formálta át világunkat.

Természeti és társadalmi környezetünk új és új formákban való „leképezései”, a leképezések minden határon túlmenő tökéletessége és változatossága, a mindennapi rutinnal előállítható technikai képek özöne, a képek, hangok, szövegek digitalizálása és egyszerűen végrehajtható sokszorosítása és manipulálása, a mindent közvetítő média, a számítástechnika mindenütt jelenvalósága, a mérhetetlen mennyiségben keletkező információ és ismeret meghatározó gazdasági, társadalmi szereplővé avanzsálása számtalan szokatlan természetű létezőt állítottak elő. Ezek a folyamatok az internet létrejöttével összefonódnak (vegyük észre, hogy az „interneten” ismét – sok változatban – leképeződik a korábban más formákban már leképezett „valóság”) és szinte elképzelhetetlenül komplex, új létezőket generálnak. A század végétől kibontakozó – az élet minden területére kiterjedő – univerzális internethasználat az efféle létezőkkel való együttélést a mindennapok integráns részévé tette.

Vajon miként lehet különbséget tenni egy „valóságos” objektum és fejlett technikával

előállított „képe” között? Vajon észlelhetjük-e a média valóságot ábrázoló, illetve azt manipuláló tevékenységének különbségeit? Vajon valóságos-e egy kép, egy adat, egy szöveg, ha az emberi érzékszervek számára közvetlenül hozzáférhetetlen formában létezik csupán? Vajon milyen mértékben valóságosak a közösségi hálókön szerveződő emberi kapcsolatok? Végtelen sok ezekhez hasonló dilemma következtében (a kultúrában persze nem először) ismét alapvető szükségletté vált a létezők természetének, a létnek magának, illetve a valóság természetének újragondolása. A virtuális lét és a virtualitás tapasztalata, illetve fogalma valamiféle „megoldást” kínál a valóságosság dilemmáival való együttélés folyamatában. Észlelhetjük, hogy számos létező nem a „hagyományos” értelemben valóságos, de ugyanakkor létezésükhöz mégse férhet semmi kétség. Úgy tűnhet, többféle létezés is lehetséges – ez ügyben könnyen eszünkbe juthatnak például a gondolatok, illetve a gondolkodás és a tudat természetére és létezés módjára vonatkozó „nehéz problémák” is. Filozófusok, különösen elmefilozófusok számára ezek jól ismert nehézségek, így érthető, ha ezekre az új dilemmákra a filozófiában keressük a megoldásokat. Akár a filozófia történetében, akár mai gyakorlatában.

A filozófiai lételmélet (ontológia) lényegében egyidős a filozófiával magával. A létezők, a létezés vagy a lét jellegére és természetére, a valóság jellemzésére, a valóság és nem valóság világos megkülönböztetésére vonatkozó ősi kérdéseket már az első filozófusok is feltették, s ezek a filozófia alapvető kérdései maradtak egész történetében. A lételméleti kérdésekre adott filozófiai válaszok sajátossága, hogy a hozzáférhető összes emberi tapasztalat figyelembevételével születnek, valamint, hogy a kritikai gondolkodás révén öltenek

formát. Figyelemre méltó, hogy mind az összes emberi tapasztalat, mind a kritikai gondolkodás sokféle módon férhető hozzá, azonosítható és hasznosítható – így a filozófiák száma (és bármely filozófiai kérdésre adott válaszok száma) szükségképpen magas. Ez a helyzet a lételméleti álláspontokkal is. A filozófia történetében nagyszámú és sok vonatkozásban eltérő ontológiai elv, eszme, illetve rendszer keletkezett. Napjaink ontológiai problémáinak, így a virtuális létezés természetének megismerésében is nyilván nagy jelentőségű az ontológia történeti változatainak tanulmányozása – annak ellenére, hogy magának a virtualitás terminusnak az ontológiatörténetben alig leljük nyomát.

Az természetesen világos, hogy az ontológiatörténet akár csak vázlatos áttekintése túlmutat egy efféle dolgozat keretein, így a későbbiekben csak arra vállalkozhatunk, hogy nagy vonalakban felidézünk egyes – alaposabban csak megfelelő filozófiatörténeti tanulmányok nyomán érhető – ontológiai álláspontokat. (Valamivel részletesebb tárgyalást nyújtanak a Ropolyi, 2001, 2004, 2006, 2010) írások.)

E történeti áttekintés során is megmutatkozik azonban egyfajta ontológiai elkötelezettség. Abból indulunk ki, hogy az összes emberi tapasztalat keletkezésének, észlelésének és kritikai elemzésének során meghatározó szerepet játszanak különféle technikák. (Technikának a „technikai” szituációk fölötti emberi kontrollt nevezzük, amelynek révén mesterséges – nem természetadta – létezők jönnek létre. Technikai termék az ember maga, a társadalom, az ember egész világa is [Ropolyi, 2006, 2016].) Ezt úgy is mondhatjuk, hogy konstruktivista ontológiai nézőpontot választunk: a létezők, a lét, a valóság értelmezésében az összes emberi tapasztalatra

figyelünk, de az emberi, társadalmi viszonyok folytonos újraelőállításánál során szerzett tapasztalatokat tekintjük meghatározóknak. Azaz ontológiai álláspontjaink kialakításában az emberi, társadalmi viszonyok folyamatos előállításának, újratermelésének technikai (e „termelési” folyamat módozatai) a legfontosabbak. Ha ezek változnak, akkor változik az ontológia is. A most tárgyalt esetben is erről van szó: a mai emberi létviszonyok létrehozása szempontjából a meghatározó „termelési” folyamatokban az anyagi viszonyokat manipuláló hagyományos technikák háttérbe szorulnak, s előtérbe kerülnek a mentális vagy materiális *reprezentációkkal* dolgozó (kognitív, kommunikációs, kulturális, illetve információs) technikák. Az utóbbi évtizedekben az emberi, illetve társadalmi viszonyok újraelőállításában már ezek a technikák tekinthetők meghatározó eljárásoknak. A virtualitást és a virtuális létezést ezek a változások állították előtérbe, s elsősorban e technikák elemzése révén lehet őket megérteni.

A fentiekben említett szemléletmód alkalmazásának hasznos terepe lehet egy konkrét technika, az ún. *virtuális valóság* konstrukciójának és filozófiai, ontológiai problémáinak vizsgálata. Virtuális, mesterséges vagy szintetikus valóságról akkor beszélünk, ha számítástechnikával manipulált észlelési eszközök (szemüvegek, kesztyűk, sisakok stb.) által létrehozott és folyamatosan fenntartott helyzetekben az ember valóságos környezete helyett valamely más környezetben lévőnek tapasztalja magát (Rheingold, 1991; Heim, 1993, 1998; Lauria, 1997; Lombard – Ditton, 1997; Grimshaw, 2014). Efféle eszközök különösen fontos szerepet játszanak játékokban, de sok más szimulációs szituációban is hasznosak lehetnek. Működtetésük és elemzésük számos egyszerű és világos összefüggést szolgáltat a

virtualitás megértéséhez. A virtuális valóságok konstrukciója során abból a fentebb említett jellemzőből indulnak ki, hogy virtuális az, ami nem valós, de olyan – akár az egyes létezőkről, akár a „valóságról, mint olyanról” van szó – „mintha” az lenne (Heim, 1998, 220.). A virtualitás az, ami nem a valóság, hanem valamiféle „mintha” valóság, ami olyan „mintha” valóság(os) lenne. Egyszerűen szólva: a virtualitás valamiféle részleges, látszólagos vagy nem teljes valóság. A virtuális valóságok ontológiájának tanulmányozása során válik világossá, hogy a virtuális valóság létrehozásában, valamint a virtualitás természetének megértésében alapvetőek a jelenlét, a világszerűség és a pluralitás fogalmi (Lauria, 1997; Lombard – Ditton, 1997; Ropolyi, 2001, 2004, 2006, 2010).

Virtualitás és valóság az ontológia történetében

Az emberi lét újratermelésének történeti formái között kitüntetett szerepet játszanak a modern technikák. Ilyenformán konstruktivista nézőpontból a modernitás meghatározó jelentőségű korszak, s indokoltnak tűnik a modern ontológia kitüntetettsége, valamint a valóság és virtualitás premodern, modern és posztmodern változatainak hangsúlyos megkülönböztetése. Az egyes virtualitásváltozatok karakterisztikumait a korszakra jellemző valóságértelmezések nyomán próbáljuk azonosítani és felvázolni.

A *premodern realitás és virtualitás* korai formáit tartalmazó *mágikus* világkép jellegzetessége, hogy valóság és virtualitás megkülönböztethetetlenek. Minden, ami valóságos, egyúttal olyan is, „mintha” valóságos volna, minden, ami valóságosnak látszik, az valóságos is. A mágikus virtualitás: a virtualitás mint realitás vagy a realitás mint virtualitás.

Az antik *filozófiai* reflexió elvezetett a lényegük szerint eltérő, és esetenként a lét különféle szintjein egzisztáló különböző létezők által benépesített plurális világ, illetve az alapvetően különböző létezők által benépesített világok pluralitásának különféle elképzeléséhez.

Parmenidész érzéki benyomásainkat a látszatok közé sorolta, szerinte a tulajdonképeni valóság konstrukciója a gondolkodásban megy végbe. Álláspontjának jelentőségét nehéz volna túlbecsülni, hiszen a nyugati kultúrában azóta is ez a kettős tendencia érvényesül: a valóság konstrukciójában valamilyen módon vagy az érzéki úton szerzett benyomásaink összevetésével dolgozó „materialista-empirista” tradíció vagy a helyes gondolkodás követelményét érvényesítő „idealista-racionalista” tradíció ajánlásait követjük. Nyilvánvaló, hogy a két tradícióban a valóság és virtualitás szférái különbözőek lesznek.

Ezúttal nyilván nem tudjuk részletesen tárgyalni Platón és Arisztotelész nagy jelentőségű álláspontjait, pusztán legfontosabb elveik megemlézésére szorítkozunk. Platón két világa (a tökéletlen érzéki világ és az ideák tökéletes világa) szemléletes formában állítja eléink az antik virtualitás és valóság szféráit. Az érzéki valóság a változások és változékony-ság birodalma; világszerűen teljes, de világa alacsonyabb értékű a teljesen valóságos ideák világához viszonyítva. A világszerű „platonai virtualitás” a mulékony és esetleges valóság, az igazi valóság tökéletlen másolata. Az érzéki világbeli megismerés is korlátozott: ezen az úton legfeljebb a virtualitásra vonatkozó helyes véleményeket alakíthatunk ki, de a valóságot magát tartalmazó örök igazságok elérhetetlenek maradnak a számunkra.

Virtualitás és valóság kérdésében Arisztotelész legfontosabb gondolata valószínűleg a

lét két jól elkülöníthető szférájára, nevezetesen a valóság szerinti és a lehetőség szerinti létre vonatkozó tanítása volt. A valóság szerinti lét teljes, a lehetőség szerinti lét azonban híján van a teljességnek (éppen megvalósulása révén teljesebbé válik). Véleményünk szerint az aktualitás és potencialitás arisztotelészi fogalmai alapvetőek a virtualitás megértésében. Mint látni fogjuk, a virtualitást a lehetőségek adottságaként lehet értelmezni, mégpedig úgy, hogy a lehetőségeket „aktualitásukkal együtt” vesszük figyelembe. Nagy jelentősége van, hogy az arisztotelészi felfogásban a lehetőség szerinti és valóság szerinti lét világunk minden létezőjét megilleti, azaz valóság és virtualitás „el van osztva” a létezőkben, illetve a létezők között, és nem koncentrálnak egymástól elválasztott külön világokba. Ilyenformán az „arisztotelészi virtualitás” a konkrét létezők – lehetőség szerinti létén alapuló – individuális adottsága. Arisztotelész a valóság és lehetőség kategóriáinak alkalmazásával értelmezi a mozgást: a mozgás a lehetőség megvalósulása. Lehetőség és valóság egymásba való kölcsönös átmeneteivel értelmezhetjük a tényleges valóság és a virtualitás dinamizmusát: az arisztotelészi értelemben vett virtualitás és valóság egyaránt változékony természetű.

A virtualitás középkori változatai hasonlóak a platóni változathoz, talán annyi eltéréssel, hogy a tökéletesség fokozatainak hierarchiájában elrendezett struktúrájuk komplexebb a platóni változatnál. Az egész földi élet a virtualitás birodalmában zajlik, vagyis minden létező valamilyen mértékben virtuális – Istent kivéve.

A tipikus premodern ontológiák tehát világok együttlétező sokaságát vagy egy plurális világot állítanak eléünk. A valóság mindkét esetben olyan megszerkesztett konstrukció,

amelynek elemei a bizonyosság, tökéletesség, esetlegesség, állandóság és értékesség különböző mértékével bírnak. *Premodern virtualitásnak a valóság azon elemét, részét vagy változatát tekinthetjük, amelyik vagy nem rendelkezik a társadalmilag adott valóságmeghatározó tényezők maximális mértékével, vagy képes elveszíteni ezt a maximális mértéket.* A premodern virtualitás egyfajta valóság, nevezetesen a bizonytalan, tökéletlen, esetleges vagy változékony valóság. A premodern valóság nyitott, számos különböző világot konstruálhatunk a valóság összetevőinek virtualizálása révén.

A *modern realitás és virtualitás* jellemzője, hogy a modernitás Isten és az ő világa közötti középkori reláció individualizált formájátette általánossá: Isten és a világ viszonya reprodukálódott az egyes individuumok és az ő saját világuk esetében is. A modern individuum Isten és a középkori hűbérurak környezetükhöz való viszonyának modelljét követve saját világának alkotója, ura és parancsolója. A feudális hatalmi struktúra „pluralizálódott” és „demokratizálódott”: immár minden modern polgár számára elérhetőnek tetszett. A modern individuum tényleges valóság feletti uralmát egy olyan hatalom biztosíthatta, amelyik valóságos, megkérdőjelezhetetlen, bizonyos, és hatékonyan működik.

A modernitásban a hatalmi szituáció szerkezeti elemeit (magát az individuumot, működésben lévő hatalmát és a hatalomgyakorlásának alávetett egyes objektumokat, azaz a természetet, a másik individuumot, a tulajdont stb.) tekinthetik ténylegesen valóságosnak.

A modernitás kifejlődése során vált jelentőssé az *objektív és szubjektív* valóság közötti különbség. Ennek a különbségnek a lehetősége, azaz az érzéki benyomásokat elszennvedő ember „belső” vagy „külső” világának mint tényleges valóságnak a deklarációja a nyugati

ti ontológiai tradíció második nagy szakadáshoz vezetett, és a modern materializmus és a szubjektív idealizmus egymásnak ellentmondó filozófiai rendszereiben öltött konkrét formát.

A modern korban ilyenformán egyetlen teljes értékű valóságról beszélhetünk, ez az ember számára a „külső” vagy „belső” világot képviseli, és a valóság objektív és szubjektív változatait jelenti. A személyiségekbe beépített virtuális világok a személyiség plurális és individuális karakterének fontos forrásai. A valóság korábbi megkülönböztető jegyei (tökéletesség, bizonyosság stb.) mellé fel kell vennünk a hatalmat mint aktív teremtő erőt is. A modern valóság képes létrehozni és kontrollálni magát, és önszerveződési folyamatok során fejleszteni saját szerkezetét. A modern virtualitás viszonyait legalaposabban talán a napjainkban oly népszerű filozófiai szemléletmód, a fenomenológia elemzi.

A modern virtualitás az a valóság, amelyik teremtett, amelyiknek nincs abszolút hatalma, vagy amelyik képes elveszíteni azt, az a valóság, amely nem uralkodik, hanem amely felett uralkodik. A modern valóság és virtualitás individualizált világai együtt biztosítják az individuális létezők környezetük feletti feltétlen uralmát.

A *posztmodern realitás és virtualitás* jellemzője, hogy a posztmodern ideológia a modernista ambíciók – mindenekelőtt persze a hatalmi ambíciók – kudarcának kritikai reflexiója. A posztmodern lényegében kétféle stratégiát ajánl. Sokan képviselik a hatalomgyakorlás mindenféle változatairól való lemondás stratégiáját, esetleg az önuralom lehetőségének a fenntartása mellett. Mások szerint inkább azzal lehetne megszabadulni a modernista hatalmi ambícióktól, ha úgy teszünk, „mintha” a modernista célok már

megvalósultak volna, s ilyenformán már nem az általuk kijelölt célokat követve kell élnünk. Az elsőként említett változat a hatalomgyakorlás elutasításának, a második változat a céljaink megvalósítását behatároló korlátok elvetésének a stratégiája. Mindazonáltal a valóság és virtualitás kérdésében mindkét stratégia képviselői eléggé hasonló pozíciókat foglalnak el.

A posztmodern lételmélet egy *központ nélküli ontológia*. A legtöbb tradicionális ontológiai rendszerben központi helyet biztosítanak valamiféle „tényleges” valóság számára, s a többi, valamilyen mértékben valóságosnak tekintett létezők szféráit ekörül a központ körül rendezik el, addig a posztmodern gondolkodásban a „tényleges” valóság és a valóság egyéb területei (azaz a virtualitás) közötti határvonal elmosódott, vagy deklaráltan nem is létezik. Valóság és virtualitás szétválaszthatatlanul szétterül az egész posztmodern univerzumban.

Fontos a Baudrillard-féle *hiperrealitás* fogalma is: a hipervalóság világában a valóság és nemvalóság közötti különbség teljesen elhomályosul. A képek és jelek, a szimulációk és szimulakrumok már nem referálnak semmire, önmagukat jelentik, saját valóságuk van. Nem a valóság elleplezését szolgálják, hiszen „tényleges” valóság nincs, hanem a valóság hiányának az elleplezését, a valóság helyettesítését. A posztmodern virtualitás maga a posztmodern realitás. Ez a helyzet úgy alakul ki, hogy egyrészt a valóság radikálisan pluralizálódik, másrészt a valóság és virtualitás közötti éles határ megszűnik, vagy éppenséggel az egész világot átfogó méretűre terjeszkedik. Így tulajdonképpen értelmét is veszíti valóság és virtualitás megkülönböztetése, s az új konglomerátum jelölésére új fogalmat kellene keresni, talán éppen a Baudrillard-féle hipervalóság

fogalmát. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a posztmodern személyiség számára a valóság és virtualitás helyett inkább ezek konstrukciójának van jelentősége.

A virtuális valóság filozófiai problémái

A virtuális valóság nagyon jól reprezentálja a virtualitással kapcsolatba hozható és más technikák (pl. az internethasználat) esetében is megfigyelhető összefüggéseket. A virtuális valóság ténylegesen és kifejezetten valamiféle valóság technikai előállítására vállalkozik, s ilyen értelemben a valóság és virtualitás konstrukciójáról szóló gondolatmenetek gyakorlati megerősítését vagy cáfolatát is szolgálhatja – valóságos metafizikai laboratórium (Lauria, 1997). Elemzők sokaságát vonzza, és így jelentős számú érdekes tanulmány segít a dolog megértésében (Heim, 1993; Lauria, 1997; Heim, 1998; Grimshaw, 2014).

Megmutatható, hogy virtuális valóságok konstrukciója során meghatározó szerepet játszik a jelenlét, a világszerűség és a pluralitás (Ropolyi, 2001, 2004, 2006, 2010).

A *jelenlétet* úgy jellemezhetjük, „mint az ember szubjektív tapasztalatát arról, hogy egy bizonyos helyen vagy környezetben van, még akkor is, ha fizikailag másutt helyezkedik el” (Witmer – Singer, 1998). A virtuális valóság technológiája által előállított virtuális (néha szintetikusként mondott) környezet képes létrehozni ezt a tapasztalatot az adott környezetbe belemerülő személyben. Matthew Lombard és Theresa Ditton szerint: a jelenlét „a közvetlenség perceptuális illúziója. A perceptuális kifejezés arra utal, hogy ez a jelenség magába foglalja az ember érzékelési, kognitív és affektív feldolgozó rendszereinek – a személy környezetében lévő objektumok és entitások által kiváltott – folytonos (valós idejű) válaszait. A »közvetlenség illúziója« akkor lép

fel, amikor egy személy elmulasztja a kommunikációs környezetben lévő médium jelenlétének észlelését vagy felismerését, és úgy válaszol, mintha a médium ott se volna” (Lombard – Ditton, 1997).

Ebben a definícióban a jelenlét pszichológiai vonatkozásait hangsúlyozzák, de tudatában vannak a társadalmi aspektusok jelentőségének is. A jelenlét összetett jelenségekörén belül elkülöníthetjük a személyes és a társadalmi, a teljes és részleges jelenlétet, és számos további változatot is.

A jelenlétet formáló belevontság és belemerülés különböző környezetek esetében és különböző személyek esetében eltérő lehet. Az eltérések kísérleti meghatározása a jelenlét szignifikánsan különböző mértékeit rendeli az egyes személyekhez és szituációkhoz (Witmer – Singer, 1998). A jelenlét mértéke egyenesen arányos a valóságosság mértékével.

A *világszerűség* meghatározottsága arra utal, hogy a jelenlét mindig más jelenlétek hatására válik jelenlétté. Adott jelenlét feltételeinek rendszere, a jelenlét „kontextusa” egyaránt tartalmaz a jelenlét szubjektumához kötött elemeket és olyanokat is, amelyek inkább a jelenlét környezetéhez kapcsolhatók. A jelenlét más jelenlétekből álló feltételrendszere akkor hatékony, ha – legalább elvben – kimeríthetetlenül gazdag és teljes, más szóval, ha a feltételek összessége világot képez a jelenlét számára.

A jelenlét feltételeinek „világszerűsége” a valóságkonstrukció alapja. Ha a jelenlét *világban való lét*, akkor lehet szó a valóság konstrukciójáról. A valóság világban való jelenlét; a valóság a jelenlét és a világ kölcsönhatásában jön létre mint a jelenlét és a világ kölcsönös ismeretsége. A valóság a jelenlévő világ. Egyszerűen szólva: a valóság a világ emberi „modellje”, a jelenlét az ember „világbeli helye”.

A világszerűség részleges megvalósulása, időlegessége, végessége, inkomplett jellege a valóság konstrukciója helyett a virtualitás konstrukciójára vezet.

A premodern és modern virtualitás előállításában a művészetek, a vallások, a filozófia, a politika különféle világszerű képződményeket (műalkotásokat, másik világokat, világképeket, saját világokat stb.) vettek igénybe konstrukcióikhoz. Természetesen egyáltalán nem egyszerű a világszerűség kritériumait megtalálni, és beszélni róluk. Három tipikus megközelítés (Martin Heidegger, Henry Nelson Goodman és Lukács György) kerül említésre a szerző írásaiban (Ropolyi, 2001, 2004, 2006, 2010).

A *pluralitás* feltétele arra utal, hogy a valóság és virtualitás megkülönböztetése csak akkor lehetséges, ha a valóságot nyitottnak gondoljuk el. Ennek a tézisnek a magyarázatához értelmeznünk kell a valóság nyitottságát. Ezt a feladatot a parmenidészi/zénoni/hérakleitoszi ontológiai nézetekre figyelve oldhatjuk meg.

Megmutatható, hogy a *sok* létezése és a *mozgás* létezése mellett való döntés a világ nyitottsága mellett való döntés. Ez a döntés engedi be világunkba a sokféleséget (pluralitást), és ez a döntés teszi a valóságot állhatatlanná, s a változások megengedésével lehetővé teszi a virtualitást is.

Parmenidésznél az érzéki világot érzéki élmények létesítik, a gondolkodás világát örökkön érvényes eszmék töltik ki. Az érzéki tapasztalatok által konstruálható valóság nem egységes, nem homogén, nem örök és nem változatlan. Ez a sokféleség és változékonyság valósága, vagyis a virtualitás. Másként mondva: ez a valóság (strukturálisan és dinamikailag is) nyitott – azaz sokféle, egymás számára környezetet létesítő és változó létezőből áll.

A gondolkodás által konstruált eszményi valóság egységes, homogén, örök és változatlan. Egyetlen és örök valóság, azaz a „tényleges” valóság. Másként mondva: ez a valóság (strukturálisan és dinamikailag is) zárt – azaz nincsenek különböző részei, nincsen környezete és nem változik.

Vegyük észre, hogy a „nyílt valóság” és a „virtualitás” kifejezések használata során ugyanarról beszélünk, de más módon. A kontextuális különbségek megvilágításához az arisztotelészi valóság és lehetőség kategóriáit fogjuk igénybe venni.

A *nyitottság a lehetőségeivel együtt figyelembe vett valóság*, a nyitottság tehát inkább a valóság attribútuma. A *virtualitás a valósággal együtt figyelembe vett lehetőség*, a virtualitás tehát inkább a lehetőségek attribútuma.

A nyitottság nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy a valóságot strukturálnak (megvalósult és meg nem valósult lehetőségek együttesének) tekintjük, továbbá számítunk a változásaira is, hiszen a változások – lehetőségek megvalósulásaként – a valóság természetes attribútumai. A lehetőségek nem valamiféle járulékos részei a nyitott valóságnak, hanem azt teljesen átható, integráns összetevői. A virtualitás azt is jelenti, hogy a lehetőségek valamilyen valóság lehetőségei, abban az értelemben is, hogy adott valósághoz tartozó, és abban az értelemben is, hogy valamilyen valósághoz vezető lehetőségekről van szó. A virtualitáshoz ilyen módon ugyancsak strukturált és változó valóság illeszkedik.

Nyitottság és virtualitás tehát *valóság és lehetőségek együttlétezését* leíró fogalmak, különbségük „mindössze” abban áll, hogy a valóságot tekintjük-e a lehetőségekkel együttlétezőnek, vagy fordítva: a lehetőséget tekintjük valóságával együttlétezőnek – és persze ugyanúgy a létezők és a világ strukturáltságá-

nak és változékonyságának a kifejezésére szolgáló fogalmak.

A virtualitás mint harmadik létszféra

Az ontológia történetében és a virtuális valóságok filozófiai elemzéseiben található értelmezések nyomán a virtualitást önálló, a két arisztotelési létszférától világosan megkülönböztethető, harmadik létszféraként azonosíthatjuk. Álláspontunk sajátosságát az adja (és például Alfred North Whitehead vagy Gilles Deleuze virtualitás felfogásaitól való eltérését mindenekelőtt az magyarázza), hogy lényeges komponensekként figyelembe vesszük a virtuális valóság „metafizikai laboratóriumában” zajló tevékenységek tanulságait is.

A *virtuális létezés* effajta értelmezéséhez visszatérünk az arisztotelési ontológiához. Arisztotelész felfogása szerint a valóság szerinti lét és a lehetőség szerinti lét, az aktualitás és potencialitás világosan elválik egymástól, jól megkülönböztethető sférái a létnek – még akkor is, ha a konkrét létezőkben egyszerre és egymást áthatva jelennek meg. Ezzel kapcsolatos elgondolásainak fontosabb részleteit főként a *Metafizika Kilencedik* (Θ) könyvében (1045b28–1052a11) találhatjuk meg. Nagy hatású elgondolása hosszú ideig jó alapot szolgáltatott a létezők jellegének, szerkezetének és változásainak értelmezéséhez.

Az emberi lét újraelőállítási technikáiban az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban megmutatózó változások azonban világossá tették az arisztotelési ontológiai feltevések korlátait. A tradicionális technikák jól jellemezhetőek a valóság szerinti lét és a lehetőség szerinti lét kategóriáival, de manapság a közvetlen, anyagi létre alapozott eljárások helyett a közvetített, reprezentációs létformákkal dolgozó technikák váltak világunkat meghatározó tényezőkké. A (mindenekelőtt

a kognitív, kommunikatív, információs és kulturális tevékenységek során megnyilvánuló) reprezentációs létformák esetében azonban potencialitás és aktualitás mindig egymástól elválaszthatatlanul van jelen, sőt, a reprezentációs létformák éppen ezzel az elválaszthatatlansággal jellemezhetőek. A reprezentációs létformák a virtuális létezés eminens hordozói. Úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy a virtuális lét nem lehetőség szerinti lét és nem valóság szerinti lét, nem potenciális lét és nem aktuális lét, hanem a lét olyan módja, amelyik potenciális lét és aktuális lét egyszerre, vagyis virtuális létezési mód.

Reprezentációs technikák létrehozása és működtetése során a legalapvetőbb tevékenység *jelek* előállítása és kezelése. A jel relációs létező: létesítése két létező közötti reláció felállítását jelenti. Jelek segítségével fogalmazható meg és osztható meg másokkal bármiféle üzenet, csak ilyen módon hozható létre bármiféle információ és tudás, létesülhetnek kulturális szimbólumok. Vegyük észre, hogy a jel egyrészt egy létező (a jelölő), de olyan, *mintha* egyúttal valami más is lenne, egyszerre mindkettő, hiszen egy másra (a jelölt létezőre) utal, azt helyettesíti, a helyett áll ott. Más szóval a jel kettős természetű: *valóságosan* valamiként létezik (például egy rajzolat a papíron), és ugyanakkor *lehetőség* szerint is létezik, mégpedig általában valami másként (például beszédhangként). E szükségképpen kettős természetből, kettős létből, abból, hogy a jel csak akkor jel, ha egy létező egyszerre létezik potenciálisan és aktuálisan is, az következik, hogy a jel virtuálisan létezik, s virtuálisan létezik minden belőle létrehozott képződmény is.

Az információ egy tipikus relációs létező: azt láthatjuk, hogy a jel (mint forma) és a jelentés (mint tartalom) egyaránt valamiféle

létező interpretációja révén keletkezik. Az interpretált létező formailag jel, tartalmilag jelentés, együttlétezésük: információ. Úgy is mondhatjuk, hogy a jel és az információ is relációként létező, vagyis az interpretáció folyamatában előálló kapcsolatot, két létező egymáshoz rendelését (a közöttük felállított, az interpretátor által létesített viszonyt) jelöli. Tudományos nyelven interpretáció helyett általában kódolást, illetve dekódolást mondanak, s elsőszeretettel foglalkoznak a forma (a jelek manipulálásának technikáira vonatkozó) összefüggéseivel, kísérleti és elméleti elemzéseivel.

Ugyanakkor világos, hogy minden relációs létező a fenti értelemben kettős természetű, azaz a relációs létezés virtuális létezés (Ropolyi, 2016). Az információ, tudás, ismeret, érték, kultúra virtuális létezők. Adekvát leírásukhoz az arisztotelési duális ontológia helyett egy komplikáltabb ontológiai rendszer kell kialakítanunk, amelyben az aktualitás és potencialitás jól azonosítható entitásai mellett számolnunk kell a szükségszerű elválaszthatatlanságuk következményeként felismerhető harmadik létmóddal, a virtuális léttel. Virtuális létezők népesítik be a lét harmadik sféráját, a virtualitás sféráját. A virtualitás sférája kontinuum: az abszolút valóságos és az abszolút lehetséges között van kifizítve. A virtualitás létszférája szemléletesen úgy képzelhető el, mint egy olyan szakasz, amely az aktualitás és potencialitás mint e szakasz két végpontja között elterülő tartomány: a valóság és a lehetőség inkább e végpontokkal reprezentálható, a virtualitás (és a nyitottság) az e pontokat összekötő szakasszal. Virtualitás és nyitottság úgy viszonyul egymáshoz, mint az aktualitás és potencialitás által határolt két (balról, illetve jobbról) nyílt intervallum a matematikában.

Az eddig mondottakból összefoglalóan az következik, hogy a virtualitás a (nem abszolút) mértékkel rendelkező valóság, a valóság, amelynek nem eleve adott, abszolút jellege van, hanem alakítható és megismerhető, viszonylagos és változó mértéke. A virtualitás a mértékkel rendelkező valóság, a különböző mértékben valóságos létezők birodalma. A reprezentációs létforma létezői valamennyien virtuálisak: valóságosságuk mértéke az emberi reprezentációs praxisok működtetése során intenzíven változik.

Vegyük észre, hogy az ontológiai rendszer újraértelmezésének eme feladata nagyon hasonlít a véletlen értelmezésének 17. századi feladatához. Ma lényegében ugyanaz történik a valóság fogalmával, mint ami a 17. században a bizonyosság fogalmával történt. Az akkori társadalmi és kulturális változások előtérbe állították a bizonyosság és bizonyítottság újraértelmezését, és a valószínűség fogalmának bevezetésére serkentették a Port Royal logikusait, Gottfried Leibniz-t, Christiaan Huygens-t és kortársaikat (Hacking, 1975). A bizonyosság és bizonyítottság mértékének mérésére Leibniz az abszolút bizonyosság és az abszolút „nembizonyosság” tartományának az 1 és 0 közötti intervallumra való leképezését javasolta. Ezzel végképp létezővé és értelmezhetővé vált a dolgok és állítások meghatározottságára és bizonyosságára vonatkozó évszázados duális struktúra meghaladása. Az ennek nyomán létrejött statisztikus világkép szemléletmódja mai világfelfogásunk nélkülözhetetlen komponense.

Hasonló fejleményekre számíthatunk a virtualitás értelmezésének napjainkban zajló folyamatai nyomán. A mai társadalmi, gazdasági és kulturális változások előtérbe állítják a valóság és valóságosság újraértelmezését, és a virtualitás fogalmának bevezetésére serken-

tik a virtuális valóság filozófusait. Bizonyára hamarosan kialakulnak a valóságosság mértekének mérésére szolgáló, széles körben elfogadott eljárások, s a virtualitás ontológiai és ismeretelméleti tárgyalása világfelfogásunk nélkülözhetetlen komponensévé válik.

A statisztikai szemléletmód működésben van, és kifejeződik a mai tudományos gyakorlatnak a kvantumfizikától, az evolúcióelméleten át a szociológiáig terjedő széles spektrumában. A virtualitás természetének megnyilvánulásai meghatározóan jelen vannak a mai ember reprezentációs praxisában, figyelembe vételük döntő fontosságú az információ, a kommunikáció, a kultúra, a kogníció működésének és karakterisztikumaiknak a megértésében. Ma még nehezen felmérhető jelentősége van annak is, hogy az utóbbi harminc évben kifejlődött egy új emberi reprezentációs

közeg, az internet, ahol a tradicionálisan elkülönülten zajló reprezentációs praxisok egy új egységbe fonódnak össze (Ropolyi, 2006, 2012). Az internet a késő modern ember konstrukciója, a természeti és a társadalmi létformákat követő, azokra ráépülő emberi létforma, a hálólét közege, a virtualitás birodalma.

Ontológiai szempontból napjainkban legalább két koherens világvéletpéldét lehet megnevezni. A „tradicionális” felfogás szerint csak abszolút aktuális és abszolút potenciális dolgok léteznek. A virtualitást mértékkel rendelkező valóságnak tekintő felfogás szerint pedig minden lét aktuális és potenciális is, vagyis minden lét virtuális.

Kulcsszavak: *virtualitás, valóság, virtuális valóság, filozófia, nyitottság, információ, reprezentációs technikák*

IRODALOM

- Grimshaw, Mark (2014) (ed.): *The Oxford Handbook of Virtuality*. New York: Oxford University Press
- Hacking, Ian (1975): *The Emergence of Probability. A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference*, Cambridge: Cambridge University Press
- Heim, Michael (1993): *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Heim, Michael (1998): *Virtual Realism*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Lauria, Rita M. (1997): Virtual Reality: An Empirical-Metaphysical Testbed. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 3, 2, DOI: 10.1111/j.1083-6101.1997.tb00071.x • <https://tinyurl.com/v52pdq>
- Lombard, Matthew – Ditton, Theresa (1997): At the Heart of It All: The Concept of Presence. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 3, 2, DOI: 10.1111/j.1083-6101.1997.tb00072.x • <http://tinyurl.com/jpr6277>
- Rheingold, Howard (1991): *Virtual Reality*. New York: Summit Books
- Ropolyi László (2001): Virtuality and Plurality. In: Riegler, Alexander – Peschl, Markus F. – Edlinger,

Karl et al. (eds.): *Virtual Reality. Cognitive Foundations, Technological Issues & Philosophical Implications*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 167–187.

- Ropolyi László (2004): A virtuális valóság természetéről. In: Pléh Csaba – Kampis György – Csányi Vilmos (szerk.): *Az észleléstől a nyelvig*. Budapest: Gondolat Kiadó, 30–55.
- Ropolyi László (2006): *Az Internet természete. Internet-filozófiai értekezés*. Budapest: Typotex Kiadó
- Ropolyi László (2010): Virtualitás és valóság. *Többségtudomány*. II, 1 (IV), 5–49. • http://www.academia.edu/14385290/Virtualit%C3%A1s_%C3%A9s_val%C3%B3s%C3%A1g
- Ropolyi László (2012): Prolegomena egy hálólélethez. In: Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea et al. (szerk.): *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest: Typotex Kiadó, 145–154. • <http://tinyurl.com/votkmbn>
- Ropolyi László (2016): Virtuality and Reality – Toward a Representation Ontology. *Philosophies*. 1, 1, 40–54. • <http://www.mdpi.com/2409-9287/1/1/40>
- Witmer, Bob G. – Singer, Michael J. (1998): Measuring Presence in Virtual Environments: A Presence Questionnaire. *Presence*. 7, 3, 225–240.

A VIRTUALITÁS SZEREPE A KOGNITÍV FOLYAMATOKBAN

Kondor Zsuzsanna

a filozófiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet

Ha virtualitásról hallunk, akkor általában a virtuális valóság (VR, *Virtual Reality*) és esetleg az előállításához szükséges eszközök, technológiai újítások jutnak eszünkbe. A VR-t használhatjuk tanulásra, gyakorlásra, szórakoztatásra, de a virtuális jelző arra utal, hogy nem valóságos, hanem szimulált világról beszélünk. A virtualitás e felfogása a virtualitást a valósággal állítja szembe. Ebben az írásban azt kísérlem meg bemutatni, hogy valóság és virtualitás viszonya a mai kognitív kutatások fényében a skolasztikában használt virtualitás fogalomhoz áll közel, szemben a szó mai, valósággal szembeállított köznapi értelmével. Érvelésem során röviden összefoglalom, hogy a virtualitás fogalma milyen kontextusban öltött formát és hogyan élt tovább a filozófiai gondolkodásban, illetve milyen fonák módon alkalmazható még ma is a neurológiai kutatások fényében.

1. *Univocitas és distinctio*

A középkori skolasztikában a *virtuális* és *valóságos* nem külön- és szembenálló fogalmak, hanem a *virtuális* (és az *aktuális*) a *valóságos* egyik aspektusa volt. A latin *virtus* jelentésének megfelelően, virtuálisnak olyasmit tekintettek, amely hathatós, hatékony, tehát hatásában azonos, noha megjelenésében különböző. Duns Scotus ugyan számos tekintetben

vitatta Szent Tamás tanait, mindkettőjük felfogásában *virtuális* és *aktuális* voltak a szembenálló fogalmak, szemben a mai szóhasználattal, ahol is a virtuális a valósággal áll szemben.

Duns Scotus *Univocitas-tana* a skolasztikus filozófiában fontos újdonságot jelentett, hiszen e szerint a lét minden létezőről, Istenről és teremtményeiről egyaránt ugyanazon értelemben (*univoce*) állítható. A lét és az ún. *transzcendentáliák*, mint az Egy (*unum*), az Igaz (*verum*) és a Jó (*bonum*) koextenzívek a léttel, de az arisztotelészi kategóriák szerint besorolható létezők körén kívül állnak. Az emberi intellektus elsődleges tárgya a lét; az ember ugyanakkor kizárólag anyagi dolgok megismerésére képes. Ezek a sarokpontok számos aggályt vetettek fel a kortárs megfontolások fényében, s többek között ezen aggályok kiküszöbölésére vezet be Scotus a reális, formális és virtuális distinctio közötti különbséget. A reális és formális distinctio megkülönböztetése azon a meggyőződésen nyugszik, mely szerint az, ahogyan a világ dolgai valóban vannak, és ahogyan mi azokat elképzeljük, azokról vélekedünk, különbözik.

Az egyes distinctiók közötti különbség az elkülöníthetőség/szeparálhatóság kritériuma mentén ragadható meg. Reálisan különbözőek azok a dolgok (res), amelyek egymás-